

MARJANA M. STEVANOVIĆ*

Univerzitet u Beogradu

Fakultet političkih nauka

RODNO OSETLJIV JEZIK U UDŽBENICIMA: PRIMERI DOBRE PRAKSE**

Sažetak: Od prve nacionalne strategije (2009) usmerene na eliminisanje diskriminacije žena u svim oblastima u kojima deluju institucije sistema, pa tako i u obrazovanju, izdavačke kuće koje objavljuju školske udžbenike počele su da uvode rodno osetljiv jezik u svoje sadržaje. Danas, nakon više od deset godina, u jednom delu udžbenika za osnovnu i srednju školu primećuje se već uhodana rodno osetljiva jezička praksa, koju, s druge strane, Odbor za standardizaciju srpskog jezika osporava. U radu se iznose primeri upotrebe rodno osetljivog jezika sakupljeni iz 13 udžbenika za osnovnu školu objavljenih u periodu 2019-2022. koje je odobrilo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Na osnovu tih primera, kojima su se u znatnoj meri realizovali prvi predlozi za upotrebu rodno osetljivog jezika koje je formulisala Svenka Savić (Savić et al, 2010), moguće je sačiniti nove preporuke za dosledniju upotrebu jezika u nastavnim sredstvima kakva bi odgovarala zahtevima pravnih regulativa u oblasti rodne ravnopravnosti, a svakako i zahtevima standardnojezičke norme.

* mstevanovic150@gmail.com

** Rad je baziran na izlaganju u Novom Pazaru na drugom društvenom dijalogu „Kako do rodno osetljivog jezika“ u organizaciji Ministarstva za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog i UN Women 24.5.2023..

Ključne reči: rodna ravnopravnost, rodno osetljiv jezik, obrazovanje, udžbenici, jezička norma, Odbor za standardizaciju srpskog jezika.

UVOD

Vlada Republike Srbije je 2009. godine usvojila Nacionalnu strategiju za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti za period 2009-2015, kojom je prvi put definisala ciljeve za uspostavljanje rodne ravnopravnosti kroz šest strateških oblasti: procesi odlučivanja, ekonomski položaj, obrazovanje, zdravlje i zdravstvena politika, suzbijanje nasilja prema ženama, ravnopravnost u medijima. Jedan od zahteva u okviru obrazovanja odnosi se na upotrebu rodno osetljivog jezika i uspostavljanje programa rodni studija koji kaže da je potrebno „uvesti upotrebu rodno osetljivog jezika u školske programe, pokrenuti pitanje standardizacije jezika u institucijama, program za redovne studije roda na zainteresovanim fakultetima i pomoći uključivanje studija roda u sistem visokog školstva“. (Nacionalna strategija 2009-2015, 2009: 20)

Ovi zahtevi su se ponavljali i u kasnijim nacionalnim strategijama, Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost za period 2015-2020, potom i za period 2021-2030, a 2021. godine je usvojen i Zakon o rodnoj ravnopravnosti, koji od maja 2024. obavezuje na upotrebu rodno osetljivog jezika u svim oblastima institucionalnog delovanja, uključujući i obrazovanje. Prema Zakonu, obaveza organa javne vlasti i poslodavaca u oblasti obrazovanja, vaspitanja, nauke i tehnološkog razvoja biće i „korišćenje rodno osetljivog jezika, odnosno jezika koji je u skladu sa gramatičkim rodnom, u udžbenicima i nastavnom materijalu, kao i u svedočanstvima, diplomama, klasifikacijama, zvanjima, zanimanjima i licencama, kao i u drugim oblicima obrazovno-vaspitanog rada“.

O potrebi za upotrebom rodno osetljivog jezika počinje da se piše u Srbiji 80-ih godina, kada je Svenka Savić pokrenula psiholingvistička istraživanja o povezanosti roda i jezika (Savić, 1995). Nakon faze kritičke analize seksizama u srpskom jeziku, razrađena su konkretna uputstva o tome kako izbeći diskriminatornu upotrebu jezika u javnoj komunikaciji (Savić i dr., 2010).

S obzirom na pravne okvire koji uređuju rodnu ravnopravnost, a tragom preporuka za upotrebu rodno osetljivog jezika, izdavačke kuće poput Data Statusa i Kleta su već po usvajanju prve strategije počele da uvode rodno osetljiv jezik u sadržaje školskih udžbenika. Budući da takva upotreba jezika zavisi i od ličnih stavova izdavača, urednika i autora, rodno osetljiv jezik nije prisutan u svim udžbenicima, ali tamo gde jeste, primećuje se ujednačenost i na osnovu tih primera, koje bismo nazvali primerima dobre prakse, moguće je načiniti nove preporuke za dosledniju upotrebu rodno osetljivog jezika u nastavnim sadržajima.

U novijim analizama rodne perspektive u udžbenicima tragalo se za primerima implicitne diskriminacije i stereotipnog predstavljanja žena, što je uključivalo i upotrebu odnosno neupotrebu rodno osetljivog jezika. Analiza udžbenika za srpski jezik za prva četiri razreda osnovne škole daje opšti zaključak da didaktičko-metodički aparat ne podstiče dovoljno interesovanja za rodnu ravnopravnost, a često i direktno prenosi poruke patrijarhalne vrednosti (Ćeriman i dr., 2019, videti i Stefanović i Glamočak, 2019).

U ovom radu prvi put se objedinjuju primeri upotrebe rodno osetljivog jezika u školskim udžbenicima koji se tiču gramatike, leksike i pravopisne problematike za koje pretpostavljamo da stvaraju nedoumice kod izdavača. Istovremeno se pokazuje u kojim situacijama i na koji način se on koristi, a sakupljeni primeri mogli bi biti osnov za uspostavljanje preporuka za standardnu upotrebu jezika u nastavnim sadržajima. U radu se osvrćemo i na dopis Odbora za standardizaciju srpskog jezika koji je povodom ovog pitanja, nakon donošenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti, poslat Zavodu za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja u oktobru 2022. Ovaj dopis zaslužuje posebnu pažnju, ali ga navodimo ovde zbog povezanosti sa temom.

Za potrebe rada odabrani su udžbenici za osnovnu školu prvog i drugog ciklusa obrazovanja (koje je odobrilo Ministarstvo prosvete) sa doslednom rodno osetljivom jezičkom praksom, i to devet od izdavača Data Status i po dva od Kletta i Logosa, koji su objavljeni u periodu od 2019. do 2022. Odabrani udžbenici obuhvataju predmete: Muzička kultura, Svet oko nas, Srpski jezik, Biologija, Istorija, Geografija. Pregledani su impresumi i uvodni delovi u kojima se autori i autorke obraćaju đacima, a potom i lekcije sa zadacima za samostalan rad, a sakupljeni primeri su i razvrstani prema ovim segmentima.

PRIMERI RODNO OSETLJIVOG JEZIKA U UDŽBENICIMA

Impresumi udžbenika

U impresumima se navode imena učesnika u projektu i njihova zvanja i uloge. U nekima su sve žene učesnice potpisane u ženskom rodu, kao *autorke*, *urednice*, *profesorke*, *nastavnice razredne nastave*, *violinistkinje* (Rajčević, 2019, Rajčević i Kovačević, 2020, Ilić i Jelenković, 2022), u drugim se isključivo koristi muški rod (npr. Parezanović, 2019). U jednom broju se ženski nazivi zvanja i uloga koriste nedosledno, što znači da su u istom impresumu neke učesnice predstavljene u ženskom rodu, neke u muškom (Seizović i Maksimović, 2022a, 2022b, Trebješanin, 2022a, 2022b), a ima i primera gde je učesnica

projekta potpisana kao *autorka*, ali sa zvanjem *profesora razredne nastave* (Seizović i Maksimović, 2022).¹

Uvodna obraćanja đacima

Na početku udžbenika je obraćanje autora/autorki đacima na sledeći način: *Dragi petaci*, odnosno *šestaci/sedmaci/osmaci* (Rajčević, 2019; Rajčević i Kovačević, 2020), *Dragi đaci prvaci* (Seizović i Maksimović, 2022a), *Poštovani đaci prvaci* (Trebješanin, 2022a), *Dragi učenici* (Trebješanin, 2022b; Parezanović, 2019), *Drago đaće prvake* (Ilić i Jelenković, 2022), *Poštovane učenice i učenici* (Komatina i dr., 2019).

Kao što pokazuju primeri, imenice u množini koje označavaju grupu odnosno veći broj lica koriste se uglavnom u muškom rodu. Primeri kao što su *Dragi učenici i učenice* ili *Poštovane učenice i učenici* (kako stoji u jednom od pregledanih udžbenika) osim što su jednako prihvatljivi, inkluzivni su i više odgovaraju predlozima za upotrebu rodno osetljivog jezika (Savić i Stevanović, 2019).

Na kraju uvodnih delova udžbenika koje su pisale žene potpisane su *autorke*, a ako je autorski tim rodno mešovito, u potpisu su *autori* (Ilić i Jelenković, 2022), sa izuzetkom Klettovog udžbenika u kome je autorka u ovom delu potpisana kao *autor* (Parezanović, 2019).

Lekcije sa zadacima za samostalan rad

Sakupljeni primeri iz lekcija mogu se razvrstati prema kontekstu odnosno situacijama gde se koriste izrazi koje kvalifikujemo kao rodno osetljive, odnosno kao one koji prezentuju upotrebu jezika s obzirom na rod i koji odražavaju stanovište da muški gramatički rod nije nosilac neutralne vrednosti, nego se u mnogim kontekstima povezuje sa biološkim polom (Savić, 1995; Braun i dr, 2005; Gvozdanović, 2010: 225; Ehrlich & King, 2008).

Načelno razdvajamo sadržaje u kojima se govori o konkretnoj ženskoj osobi, za čiju se titulu, zvanje, zanimanje ili drugu društvenu ulogu ili status upotrebljava imenica ženskog roda (takozvani socijalni femininativ - *učiteljica, autorka, profesorica*, i sl.), i sadržaje sa zadacima za samostalan rad ili rad u grupi u kojima se autori/autorke obraćaju đacima u drugom licu jednine, koristeći pritom paralelne forme (najčešće glagola ili prideva) kojima se ističe da imamo u vidu oba pola (*Proveri da li si naučio/naučila*). Navedene su i situacije u kojima se isključivo koristi muški rod imenica.

¹ Profesorke koje su angažovane za pisanje udžbenika ili na recenziji neretko izjavljuju da za svoje zvanje koriste muški rod jer im tako stoji u fakultetskoj diplomi. Ovo navodim iz sopstvenog iskustva saradnje sa autorkama u lektorskoj praksi.

Predstavljanje žena u lekcijama

Kada se u lekcijama govori o konkretnoj ženskoj osobi ili širem krugu žena, titula, zvanje ili kakva druga društvena uloga predstavljena je imenicom ženskog roda.

(1) Žene su u srednjem veku obavljale razne društvene uloge. Bile su supruge, majke, **seljanke, monahinje** [...] neke su mogle da se uzdignu do visokih položaja u društvu, poput **kraljica i igumanija** ženskih manastira. (Uzelac i dr., 2019: 84)

(2) Srednjovekovne **kompozitorke** Kasija i Hildegarda (naslov odeljka) (Uzelac i dr., 2019: 84)

(3) Kristina Pizanska, **spisateljica i filozofkinja** (potpis za sliku) (Uzelac i dr., 2019: 85)

(4) Kraljica Jelena **zadužbinarka i državica** (naslov odeljka) (Uzelac i dr., 2019: 125)

(5) Još je u dvoru **kneginje** Milice živela **monahinja** Jefimija, supruga despota Uglješe, koji je poginuo u Maričkoj bici. Ona je bila **prva srpska književnica** poznata po imenu. (Uzelac i dr., 2019: 141)

(6) Golda Meir je bila **istaknuta izraelska političarka i državica** koja je odigrala odlučujuću ulogu u sudbini svoje zemlje [...] Godine 1969. postala je **premijerka**, prva žena na ovoj funkciji u istoriji. (Hadžić i Stanojević, 2021: 157)

(7) Mira Trailović se rodila u Kraljevu 1924. godine. Od 1944. godine radila je kao **spikerka** na Radiju Beograd. Diplomirala je režiju na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu, a zatim je na istom fakultetu bila **profesorica**. (Hadžić i Stanojević, 2021: 185)

Upotreba muškog roda označenih imenica u datim primerima, za koji bi se pojedini autori ili autorke verovatno odlučili, takođe je u skladu sa načelima gramatike (na primer, jednako je legitimno reći „Golda Meir je bila istaknut izraelski političar i državnik“). Sa stanovišta roda i jezika, međutim, najprihvatljivije je predstavljati žene u ženskom rodu, bez obzira da li ga uslovljava kongruencija ili ne.² U Normativnoj gramatici se navodi da su imenice *doktorka, profesorica, šefica* i slične „u širokoj upotrebi, ali da se manje

² Ovdje imamo u vidu korelaciju roda i jezika sa aspekta kognitivnih nauka koje rasvetljavaju povezanost gramatičkog roda sa biološkim polom (Braun et al, 2005; Gvozdanović, 2010: 225), kao i ispitivanje načina na koji je moguće diskriminisati žene putem jezika, a jedan od njih je prikrivanje njihovih društvenih uloga i doprinosa kada su predstavljene u muškom rodu (Savić, 1991; 1998). Stoga se preporučuje korišćenje ženskih naziva zanimanja, titula, zvanja kad god je moguće (Savić i dr., 2010).

upotrebljavaju u drugim stilovima, a izbegavaju u naučnom i administrativnom stilu“ (Piper i Klajn, 2013: 55). Takođe se navodi da se neki noviji socijalni femininativi, poput *filološkinje*, *ginekološkinje*, *ombudsmanke*, *biskupice*, *metafizičarke*, *ekspertkinje*, *elektrotehničarke*, *diplomatkinje*..., „ne mogu smatrati odlikom dobrog književnog jezika dok ne uđu u širu upotrebu i ako nisu dobro uklopljeni u sistem savremenog srpskog jezika“ (Piper i Klajn, 2013: 55-56). Međutim, mnogi socijalni femininativi, uključujući i navedene, sve su frekventniji, i odavno su iz razgovornog jezika zašli u druge stilove, na primer publicistički, naučni, administrativni. (Tomić, 2020; videti i *Rečnik pojmova iz perioda epidemije kovida* Instituta za srpski jezik; sajt Vlade Republike Srbije; sajt Zaštitnika građana i Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, sajtove pozorišta poput Ateljea 212). Više o ovim imencama biće u delu u kome se razmatra dopis Odbora za standardizaciju srpskog jezika. Ovde treba skrenuti pažnju na istraživanja u srpskom jeziku o stavovima govornika prema socijalnim femininativima koja pokazuju da je jezička intuicija individualna i da nije moguće postići konsenzus oko toga koje su od ovih imenica prihvatljive u jeziku a koje nisu (Savić, 2011: 46; Stevanović, 2019: 64). Stoga, razvrstavanje imenica na „dobre“ i „loše“, kako to čine autori Normativne gramatike, odnosno na one koje su „odlika dobrog književnog jezika“ i one koje ne pripadaju toj grupi, ukazuje na arbitrarni sud naših gramatičara koji uzimaju u obzir samo svoje jezičko osećanje, a koje je opet određeno patrijarhalnim stavovima (videti: Filipović, 2009; Savić, 1995).

Kada se uopšteno govori o nosiocima nekog zanimanja i njihovim delatnostima, oni se predstavljaju isključivo u muškom rodu.

(8) Zajednički izvođenjem upravlja **dirigent** – **on** diriguje. (Ilić i Jelenković, 2022: 34)

(9) Zamisli da si **detektiv** koji je dobio zadatak da istraži neki važan događaj iz srednjeg veka. Gde bi sve **mogao/mogla** da tražiš dokaze? (Komatina i dr., 2019: 13)

(10) Biologijom se bave **biolozi**. To su **naučnici** koji ponekad žive sa gorilama i lavovima. (Rajčević, 2019: 4)

(11) **Komšije ili susedi** žive jedni blizu drugih i jedni drugima pomažu. (Trebješanin, 2022: 13)

Obraćanje đacima u drugom licu jednine

U delovima lekcija sa zadacima autori/autorke se obraćaju đacima u drugom licu jednine i tada koriste inkluzivne forme. To znači da se naporedno koriste oblici u muškom i ženskom rodu (obično glagola u prošlom vremenu ili prideva) kada su u rečenici neophodni oblici koji razlikuju gramatički rod. U pregledanim udžbenicima uočava se nekoliko varijanti pisanja: pune reči razdvojene kosom crtom (*naučio/naučila*) ili oblik muškog roda glagola

kome se posle kose crte dodaje samo nastavak za ženski rod, s tim što je negde taj nastavak sa crticom (*naučio/-la*), a negde bez crtice (*naučio/la*).

(12) Da li si ranije **čuo/čula** ovaj instrument? (Ilić i Jelenković, 2022: 35)

(13) Pokušaj da budeš što **precizniji/preciznija**. (Parezanović, 2019: 23)

(14) Ako znaš odgovore na ova pitanja, to znači da si **savladao/savladala** osnovna istorijska znanja i osnovne pojmove. (Komatina i dr., 2019: 8)

(15) Gde bi sve **mogao/mogla** da tražiš dokaze? (Komatina i dr., 2019: 13)

(16) Kada završiš, vrati se na lekciju i proveri da li si dobro **uradio/la** zadatak. (Miljuš i dr., 2019: 64)

(17) Evo prilike da pokažeš šta si u petom razredu **naučio/-la**. (Stanković Šošo i dr., 2019: 6)

(18) Ovde se nalaze književnoteorijski pojmovi koje si **učio/-la**. (Stanković Šošo i Suvajdžić, 2019: 4)

(19) Da bi **mogao/la** da koristiš mikroskop u biološkom kabinetu, neophodno je da naučiš njegove delove. (Miljuš i dr., 2019: 6)

(20) Ukoliko si **preterao/la** s vodom, dodaj malo brašna. (Miljuš i dr., 2019: 15)

(21) Hoću da znam, zato **sam/a** rezimiram. (Rajčević, 2019)

Kod zadataka i naloga kojima se upućuje na međusobnu komunikaciju na času ili drugi vid interakcije često se koriste paralelne forme imenica *učenik/učenica*, *učitelj/učiteljica*, *nastavnik/nastavnica*, *drug/drugarica*, čak i kada su ove imenice u množini.

(22) Na slici je prikazana grupa **učenika i učenica**. (Trebješanin, 2022: 14)

(23) Kako **učenici i učitelj ili učiteljica** saraduju? (Trebješanin, 2022: 14)

(24) Kako **školski drugovi i drugarice** saraduju? (Trebješanin, 2022: 15)

(25) Sa **drugaricom ili drugom** iz školske klupe potraži u dvorištu nešto što pripada prirodi i nešto što je stvorio čovek. (Trebješanin, 2022: 64)

(26) Napravi sa **drugarima i drugaricama** iz odeljenja orkestar. (Ilić i Jelenković, 2022: 34)

(27) Uz pomoć **učitelja/učiteljice** uoči koji glasovi pevaju i kako se smenjuju (Ilić i Jelenković, 2022: 60)

Pretpostavljamo da razlog što se u ovim situacijama koriste paralelne forme leži u potrebi izdavača da ostvare prisniji odnos sa ciljnom grupom i da kroz inkluzivne jezičke forme istaknu svojevrsno poštovanje prema oba pola, dakle prema svima kojima je udžbenik namenjen a to su učenici i učenice, nastavnici i nastavnice. Posebno je važna činjenica da žene čine ubedljivu većinu prosvetnog kadra, naročito učiteljice, jer svest o tome utiče i na jezičko osećanje autora i njihov izbor jezičkih formi. Kako pokazuje primer (22), ipak dolazi do kolebanja u takvom pisanju jer se zarad sažetosti i jednostavnosti paralelne forme izbegavaju.³

Pojedini normativisti kritikuju ovakav način pisanja. Tako Vesna Lompar (Lompar, 2021) pretpostavlja da bi rečenica *Ako si tačno rešio ovaj zadatak, postao si pravi jezikoznalac*, morala da glasi ovako: *Ako si tačno rešio/rešila ovaj zadatak, postao si/postala si pravi jezikoznalac/prava jezikoznalka*. Takve konstrukcije smatra apsurdnim i napominje da se „autori svesno trude, na primer, da izbegavaju glagolske oblike koji razlikuju rod“ te da bi primenom Zakona o rodnoj ravnopravnosti „bili u poziciji da više razmišljaju o formi rodno osetljivog jezika nego o sadržaju onoga o čemu pišu“ (Lompar, 2021: 40). Kao autorka nekoliko udžbenika za osnovnu školu, Lompar navodi kako je bila u situaciji da se bavi „različitim preformulacijama tipa *o ovoj pojavi bilo je reči prošle godine* (umesto *o ovoj pojavi učio si prošle godine*)“ (Lompar, 2021: 39).

Sličnog stava je Sofija Miloradović (2021), koja navodi da upotreba paralelnih formi „nepotrebno opterećuje rečenicu“ i da bi, ako sledimo taj princip, „sa stanovišta srpske jezičke norme“ bila „nužna“ konstrukcija: *Prisutni/prisutne na ovoj proslavi bili/bile su nedvosmisleno razočarani/razočarane* (Miloradović, 2021: 32). Ovu tvrdnju treba povezati sa pravilom sintakse da se sa subjektom čiji su članovi nazivi za lica različitog pola povezuje glagol u obliku muškog gramatičkog roda, npr. *Svi ti ljudi i sve te žene prolazili su kraj njega samo prividno* (Piper i Klajn, 2013: 271). To znači da bi sa stanovišta jezičke norme sasvim prihvatljiva bila rečenica *Prisutni/prisutne na ovoj proslavi bili su nedvosmisleno razočarani*, a odgovarala bi i konceptu rodne ravnopravnosti u jeziku, jer je dovoljno istaći oba pola u subjektu i rečenicu nastaviti prema standardnoj sintaksi.

Udžbenici koji su ovom prilikom pregledani pokazuju da paralelne forme nisu toliko česte i znatno je više iskaza u kojima one nisu potrebne (npr. *Kad završiš zadatak, pogledaj rešenja*). Nagomilavanje takvih konstrukcija ne bi bilo uputno, jer su i vizuelno opterećujuće,

³ Paralelne forme se dosledno koriste u svim pregledanim udžbenicima, ali treba imati u vidu da varijanta naporednog pisanja gde se iza kose crte dodaje nastavak za ženski rod bez crtice (*naučio/la*) ne odgovara sasvim pravopisnim rešenjima (Pešikan i dr., 2010: 127, 142), pa bi ove druge dve varijante u tom smislu bile prihvatljivije.

i u ovom pogledu se možemo složiti sa pomenutim autorkama, ali u dosta situacija se one mogu izbeći. Recimo, primer *Hoću da znam, zato sam/a rezimiram* (Rajčević, 2019) mogao bi da glasi *Hoću da znam, zato rezimiram*. Nevolje sa preformulacijama koje Lompar pominje inače su neizbežne u procesu pisanja i ne treba da budu opravdanje za eliminisanje inkluzivnih formi iz sadržaja školskih knjiga.

STAV ODBORA ZA STANDARDIZACIJU SRPSKOG JEZIKA PREMA RODNO OSETLJIVOM JEZIKU U OBRAZOVANJU

Nakon donošenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja (ZUOV) obratio se Odboru za standardizaciju srpskog jezika povodom nedoumice oko pojedinih rodno osetljivih rečenica u udžbenicima (19.10.2022). U odgovoru ZUOV-u koji je usledio (24.10.2022) Odbor iznosi stav (1) da se „dosadašnje *insistiranje* na udvojenom pisanju imenica sa ciljem da se njima po svaku cenu referiše na pol osoba u nalogima i zadacima, iako to nije neophodno već je i pogrešno, mora ukinuti. Isto važi i za insistiranje na izdavanju fleksije kategorije roda u upotrebi pridevskih i glagolskih oblika reči, kao i zamenica“.

(2) Na pitanje ZUOV-a da li je u udžbeniku opravdana konstrukcija „Pitaj svoju nastavnicu da ti objasni“ ili je nužno upotrebljavati muški rod, Odbor odgovara da je „**NUŽNO** upotrebljavati samo oblik u muškom rodu jer upotreba oblika u muškom rodu ne znači diskriminaciju“. Radi upoređivanja Odbor daje iskaze „Posavetujte se sa vašim izabranim lekarom“ ili „Mole se vozači za oprez u vožnji“, gde imenice lekar i vozač ne znače nužno osobe muškog pola.

(3) Nedoumica ZUOV-a je i da li insistiranje na muškom rodu glagola u perfektu (Da li si nekad video...?) predstavlja rodnu diskriminaciju, na šta Odbor odgovara „NE“, navodeći često ponavljanu tezu o muškom gramatičkom rodu kao generičkom, koji „nije saobrazan muškom polu u prirodi“. Kao ilustracija iznose se primeri „Ko je od vas video vuka uživo“ i „Da li me je neko tražio“ uz tvrdnju da *ne postoji konstrukcija* „Da li me je neko/neka tražio/trajžila?“.

Na kraju se upućuje na literaturu koja je, po mišljenju Odbora, relevantna, a to je *Normativna gramatika* (Piper i Klajn, 2022), *Zbornik Matice srpske „Položaj srpskog jezika“* (2021), *Gramatički rod i pitanje polne diskriminacije u srpskom jeziku* (Čorić, 2006) i dr.

Ovakav stav normativnih lingvista zasniva se na tezi da je muški rod nosilac neutralne vrednosti i da se ne odnosi nužno na pol označene osobe (npr. Fekete, 2008: 40-53). Međutim, naučnoj javnosti su danas poznati i pristupi jeziku sa stanovišta kognitivnih nauka i u okviru analize diskursa, te brojna istraživanja koja osporavaju tezu o neutralnosti

gramatičkog muškog roda, mapirajući različite kontekste i forme diskriminatorne upotrebe jezika (Braun i dr. 2005; Gvozdanović, 2010; Savić, 1995; Savić, 1997).

Kao ni u svojim ranijim saopštenjima o rodno osetljivom jeziku, Odbor za standardizaciju, kao telo koje insistira na svom neupitnom naučnom autoritetu, u ovom dopisu nije uputio i na ove reference. Umesto toga dao je interpretacije kakve ne odgovaraju onome što su realni predlozi za upotrebu jezika, kvalifikujući ih pritom kao „pogrešne“ i kategorički tvrdeći, bez ikakvog obrazloženja, da insistiranje na muškom rodu glagola u perfektu „NE“ predstavlja diskriminaciju.

Predlozi za upotrebu rodno osetljivog jezika koji su formulisani u priručnicima, a na osnovu već obimnog empirijskog materijala, odnose se na načine na koje je diskriminatornu upotrebu jezika moguće izbeći. Ove preporuke nisu uniformni zahtevi poput pravopisnih rešenja, kako ih Odbor tumači navodeći da se „po svaku cenu“ insistira na udvojenom pisanju imenica (1), već se govornici usmeravaju na izbor jedne forme od brojnih mogućnosti u jeziku koja bi bila i rodno osetljiva (ili rodno neutralna) i gramatički prihvatljiva.⁴ Naravno, jezičku formu biramo s obzirom na kontekst i nije uvek lako primeniti ovo pravilo (Savić i Stevanović, 2019: 24-50).

Primeri iz udžbeničke prakse koji su ovde predstavljeni dobar su pokazatelj na koji način su izdavači nastojali da ove preporuke primene u trenutnoj, predstandardizacijskoj, fazi. Ni u jednom od ovih primera ne nalazimo gramatički ili pravopisno problematične konstrukcije, a za tvrdnju da je „NUŽNO upotrebljavati samo oblik u muškom rodu“ nema oslonca ni u *Normativnoj gramatici*, na koju Odbor upućuje, niti u gramatikama ranijih izdanja (Stevanović, 1969; Popović, 2000). U *Normativnoj gramatici*, čiji su autori takođe zastupali stav o generičkoj vrednosti muškog gramatičkog roda i koji su takođe izostavili reference iz feminističke lingvistike, kaže se da „često“ imenica muškog roda može biti upotrebljena i za žensku osobu, što se potvrđuje primerom *Milica je student*, ali i dodaje da je „ispravno i *Milica je studentkinja*“ (Piper i Klajn, 2013: 54). Navodi se da su neki socijalni femininativi, poput *učiteljice*, *plivačice*, *pevačice*, u širokoj upotrebi i stilski neutralni, a da bi „jedino u naglašeno administrativnom ili naučno-stručnom stilu“ bila upotrebljena odgovarajuća imenica muškog roda (Piper i Klajn, 2013: 55). Napominje se i da su „u savremenom srpskom književnom jeziku u usmenom izražavanju, u razgovornom, književnoumetničkom i publicističkom stilu novi socijalni femininativi obično prihvatljiviji

⁴ U vodičima u kojima su formulisani predlozi za upotrebu rodno osetljivog jezika daje se više varijanti rečenica upravo da bi se izbegle paralelne forme. Na primer, umesto „Učitelji i učiteljice se staraju o nastavi“, može se reći „Nastavno osoblje se stara o nastavi“ (Savić i Stevanović 2019: 35).

nego u drugim stilovima, na koje se vremenom takođe mogu proširiti ako bi bili neophodni“ (Piper i Klajn, 2013: 56). Iako se ovde daje netačan opis stanja u jeziku, jer se leksički fond socijalnih femininativa znatno proširio, kako je već pomenuto, i odavno je prodro u druge stilove, poput publicističkog, naučnog, administrativnog,⁵ *Normativna gramatika* ne propisuje *nužnost* upotrebe imenica muškog roda (socijalnih maskulinitiva).⁶

Nadalje, ako imamo u vidu primere iz udžbeničke prakse koje smo ovde predstavili, obrazloženja Odbora u tačkama (2) i (3) ne zasnivaju se na realnim podacima. Kako je objašnjeno, samo izuzetno, kada se autori/autorke obraćaju svojoj ciljnoj grupi, mogu se pojaviti paralelne forme imenica *nastavnik/nastavnica, učenik/učenica (Pitaj svog nastavnika ili nastavnicu)*, ali ne i primer samo sa ženskim rodnom koji ZUOV navodi (*Pitaj svoju nastavnicu*). Trebalo bi ispitati i kontekste u kojima se ostvaruje iskaz „Posavetujte se sa vašim izabranim lekarom“, koji Odbor navodi radi poređenja, i videti da li bi u nekim situacijama ipak bilo poželjnije reći „Posavetujte se sa vašim izabranim lekarom ili lekarkom“ i kakav bi stav govornika bio prema tome. Takođe, iskaz „Da li si nekad video/videla vuka uživo?“ sadrži inkluzivnu formu jer je usmeren na svakog učenika i učenicu pojedinačno i ne bi trebalo da se poredi sa uopštenim pitanjem „Ko je od vas video vuka uživo?“, gde nemamo jasno određenu referenciju jer se obraćamo neodređenoj osobi, odnosno „nekome“.

Može se zaključiti da se stav Odbora za standardizaciju ne zasniva na realnoj jezičkoj situaciji u udžbenicima, da je zaobišao naučne radove i istraživanja feminističke lingvistike koji ne idu u prilog njegovom mišljenju i osnovnoj tezi o generičkoj vrednosti muškog gramatičkog roda, te da iznosi uputstva za koja nema oslonca ni u literaturi na koju sam upućuje (Piper i Klajn, 2013).⁷

⁵ O prisustvu socijalnih femininativa u raznim vrstama naučnog stila Svetlana Tomić upućuje i na reference iz perioda 1909-1920 (Tomić, 2020: 332).

⁶ Problem sa ovim imenicama ima znatno kompleksniju istoriju. Ovde ćemo samo pomenuti da mocioni sufiksi (kojima se tvore imenice ženskog roda) potiču iz praslavenskog jezika (Ćorić, 1990) i da su oduvek obogaćivali leksiku srpskog jezika, kao izrazito rodno osetljivog, registrujući promene koje su se odvijale u domenu položaja i emancipacije žena. Žene su tokom istorije imale razne društvene i političke uloge, što nam otkrivaju upravo socijalni femininativi, kojima se te uloge kroz jezik i pokazuju i prihvataju (Tomić, 2020: 331). Osamdesetih godina u lingvistici se zapaža potiskivanje ženskih oblika i „tendencija maskulinizacije“ u srpskom jeziku (Savić, 1995; Tomić, 2020: 325), što je situacija i danas.

⁷ ZUOV je krajem prošle godine ovaj dopis Odbora za standardizaciju poslao izdavačkim kućama sa napomenom da će se prilikom ocene kvaliteta udžbenika uzimati u obzir i stav Odbora (Stevanović, 2023; Georgijevski, 2022).

ZAKLJUČAK

Po donošenju nacionalnih strategija za rodnu ravnopravnost i prvih preporuka za upotrebu rodno osetljivog jezika (Savić i dr., 2010), neke izdavačke kuće, poput Data Statusa, Kletta, Logosa, koje objavljuju udžbenike počele su da koriste rodno osetljiv jezik prema preporukama za njegovu upotrebu ali i sopstvenoj jezičkoj intuiciji, ne narušavajući pritom načela gramatike srpskog jezika.

Danas se može konstatovati da u izvesnom broju udžbeničke literature postoji već uhodana rodno osetljiva jezička praksa, koja se ogleda u upotrebi inkluzivnih formi i ženskog roda imenica za zanimanja, zvanja i društveni status žena. Primeri izloženi u ovom radu pokazuju da su izdavači u dobroj meri razumeli, prihvatili i implementirali preporuke za upotrebu rodno osetljivog jezika i samim tim aktivno učestvovali u procesu standardizacije jezika u oblasti obrazovanja. Postoji ipak bojazan da bi mišljenje Odbora za standardizaciju srpskog jezika, iako se ne zasniva na stvarnim i sveobuhvatnim podacima iz nauke i jezika, moglo ovu dobru praksu da prekine. Rodno osetljiv jezik bi tada bio istisnut iz školskih sadržaja, što bi predstavljalo urušavanje jednog značajnog pomaka u procesima demokratizacije društva.

PREPORUKE

Rad je zasnovan na primerima upotrebe rodno osetljivog jezika u udžbenicima za osnovnu školu koje posmatramo kao primere dobre prakse, pa bi se na osnovu njih mogle formulisati sledeće preporuke:

- (1) Prilikom predavljanja konkretne ženske osobe ili grupe žena koristiti socijalne feminine, odnosno oblike ženskog roda imenica koje označavaju zanimanje, zvanje, titulu, funkciju, društveni status ili kakvu drugu društvenu ulogu (npr. *Kristina Pizanska, spisateljica i filozofkinja*).
- (2) Nije neophodno isticati oba pola kada se govori uopšteno o nosiocima nekog zanimanja, titule, zvanja (npr. *Biologijom se bave biolozi*).
- (3) Prilikom obraćanja učeniku/učenici u drugom licu jednine u nalogima i zadacima za samostalan rad koristiti inkluzivne forme kada je neophodno, odnosno kada treba upotrebiti pridev ili glagol u prošlom vremenu (npr. *Proveri da li si naučio/naučila; naučio/-la; naučio/la*).
- (4) Kod naloga kojima se upućuje na međusobnu komunikaciju na času gde su glavni akteri učenici/učenice, nastavnici/nastavnice, mogu se koristiti paralelne forme uz poštovanje sintaksičkog načela o slaganju predikata sa subjektom u kome su nazivi lica različitog pola (npr. *Učenici i učenice su pevali u horu*). Isticanje pola je moguće

i u drugim situacijama, pa je osnovna preporuka autorima i autorkama udžbenika da se rukovode sopstvenom jezičkom intuicijom (uporedi primer *Komšije ili susedi žive jedni blizu drugih* sa primerom *Kako su komšija ili komšinica pomogli nekom odraslom članu tvoje porodice*).

ANALIZIRANI UDŽBENICI

- Hadžić, D. i Stanojević, M. (2021). *Istorija, udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za osmi razred osnovne škole*. Beograd: Data Status
- Ilić, J. i Jelenković, V. (2022). *Muzička kultura, udžbenik za prvi razred osnovne škole*. Beograd: Data Status
- Komatina, I., Jevrić, J., Živković, E., Nedović, Lj. i Popović, R. J. (2019). *Istorija, udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za šesti razred*. Beograd: Klett
- Miljuš, V., Rajčević, N. i Kovačević, G. (2019). *Biologija, udžbenik za šesti razred osnovne škole*. Beograd: Data Status
- Parezanović, T. (2019). *Geografija, udžbenik za šesti razred osnovne škole*. Beograd: Klett
- Rajčević, N. (2019). *Biologija, udžbenik za peti razred osnovne škole*. Beograd: Data Status
- Rajčević, N. i Kovačević, G. (2020). *Biologija, udžbenik za sedmi razred osnovne škole*. Beograd: Data Status
- Seizović, B. i Maksimović, A. (2022). *Matematika, prvi deo, udžbenik za prvi razred osnovne škole*. Beograd: Data Status
- Stanković Šošo, N., Slijepčević Bjelivuk, S. i Suvajdžić, B. (2019). *U potrazi za jezičkim i književnim blagom. Radna sveska za srpski jezik i književnost za šesti razred osnovne škole*. Beograd: Logos
- Stanković Šošo, N. i Suvajdžić, B. (2019). *Čarolija reči. Čitanka za srpski jezik i književnost za šesti razred osnovne škole*. Beograd: Logos
- Trebješanin, B. (2022a). *Svet oko nas, udžbenik za prvi razred osnovne škole*. Beograd: Data Status
- Trebješanin, B. (2022b). *U potrazi za znanjem, radna sveska. Svet oko nas za prvi razred osnovne škole*. Beograd: Data Status
- Uzelac, A., Cvitkovac, N. i Maksimović, M. (2019). *Istorija, udžbenik sa odabranim istorijskim izvorima za šesti razred osnovne škole*. Beograd: Data Status

LITERATURA

- Braun, F. et al. (2005). Cognitive effects of masculine generics in German: An overview of empirical findings. *Communications 30*. Universitätsbibliothek Bern Angemeldet. 1-21.
- Ćorić, B. (1990). Sociolingvistički status naziva za osobe ženskog pola u srpskohrvatskom jeziku. *FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja knj. 2*, br. 1–2: 103–108.
- Ehrlich, S. & King, R. (2008). Feminist meanings and the (de)politicization of the lexicon. *Language in Society 23*, United States of America, 59-76.
- Fekete, E. (2008). *Jezičke doumice - knjiga druga*. Beograd: Beogradska knjiga.
- Filipović, J. (2009). *Moć reči*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Georgijevski, J. (2022). Srbija i obrazovanje: Šta (ne)će biti u novim udžbenicima iz biologije i da li će 'nastavnica' postati zabranjena reč. *BBC na srpskom*. 21.11.2022. Dostupno preko: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-63658998> [31.8.2023]
- Gvozdanović, J. (2010). Diskursi o rodnoj ravnopravnosti u jeziku. U: V. Vasić (ur.), *Zbornik u čast Svenki Savić – Diskurs i diskursi*. Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Ženske studije i istraživanja. 225-230.
- Lompar, V. (2021). „Rodno osetljiv jezik“ i pitanje izrade udžbenika. U: D. Stanić, S. Tanasić (ur.), *Položaj srpskog jezika u savremenom društvu – izazovi, problemi, rešenja*. Novi Sad: Matica srpska. 39-40.
- Miloradović, S. (2021). Čime se obezbeđuje rodna ravnopravnost? U: D. Stanić, S. Tanasić (ur.), *Položaj srpskog jezika u savremenom društvu – izazovi, problemi, rešenja*. Novi Sad: Matica srpska. 31-32.
- Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti za period 2009-2015*. Dostupno preko: <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/strategije> [31.8.2023]
- Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period 2016-2020*. Dostupno preko: <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/strategije?page=1> [31.8.2023]
- Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period 2021-2030*. Dostupno preko: <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/strategije?page=0> [31.8.2023]
- Odbor za standardizaciju srpskog jezika, dopis Zavodu za unapređenje obrazovanja i vaspitanja. 24.10.2022. Pismo prosleđeno izdavačkim kućama 31.10.2022.

- Pešikan, M., Jerković, J. i Pižurica, M. (2010). *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Piper, P. i Klajn, I. (2013). *Normativna gramatika*, Novi Sad: Matica srpska
- Popović, Lj. (2000). Sintaksa. U: *Gramatika srpskoga jezika za I, II, III i IV razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rečnik pojmova iz perioda epidemije kovida*. Institut za srpski jezik SANU. Dostupno preko: <http://www.isj.sanu.ac.rs/recnik-pojmova/prefix:%D0%B2/> [31.8.2023]
- Savić, S. (1995). *Jezik i pol.* Dostupno preko: http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/izdanja/zenske_studije/zs_s10/svenka.html [31.8.2023]
- Savić, S. (1998). Žena skrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika. *Ženske studije 10*, Beograd: Centar za ženske studije. 89-132.
- Savić, S. (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Futura publikacije.
- Savić, S. (2011). Predlog za upotrebu ROJ u vojsci: činovi žena. *Bezbednost Zapadnog Balkana 19* (46) Beogradski centar za bezbednosnu politiku. 46-56.
- Savić, S. i Stevanović, M. (2019). *Vodič za upotrebu rodno osetljivog jezika u lokalnim samoupravama*, OEBS Srbija.
- Stevanović, M. M. (2023). Upotreba rodno osetljivog jezika u udžbenicima obavezna od 2024: Zašto su izdavači već počeli da brišu ženski rod? *Danas*. 25.02.2023. Dostupno preko: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/upotreba-rodno-osetljivog-jezika-u-udzbenicima-obavezna-od-2024-zasto-su-izdavaci-vec-poceli-da-brisu-zenski-rod/> [31.8.2023]
- Stevanović, M. M. (2019). Rodno osetljiv jezik u medijskoj praksi u Srbiji. *Filolog – časopis za studije jezika, književnosti i kulture*, No. 19. Banja Luka. 64-81.
- Stevanović, M. (1969). *Savremeni srpskohrvatski jezik II*. Beograd: Naučna knjiga.
- Tomić, S. (2020). Neki metodološki problemi u savremenom istraživanju socijalnih femininativa u srpskom jeziku. *Poznańskie Studia Slawistyczne* 20 (2021), 323-346. Dostupno preko: <https://doi.org/10.14746/pss.2021.20.17> [31.8.2023]
- Zakon o rodnoj ravnopravnosti*. Dostupno preko: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.html> [31.8.2023]

MARIJANA M. STEVANOVIĆ

GENDER-SENSITIVE LANGUAGE IN TEXTBOOKS: EXAMPLES OF GOOD PRACTICE

Summary: Since the first national strategy (2009) aimed at eliminating discrimination against women in all areas in the domain of public institutions, including education, publishing houses which publish school textbooks have started to implement gender-sensitive language into their materials. Today, more than ten years later, gender-sensitive language practice has already been introduced into many textbooks for elementary and secondary schools. However, it still has not been approved by the Board for Standardization of the Serbian Language. This paper presents examples of the use of gender-sensitive language collected from 13 elementary school textbooks published in the period 2019-2022 and approved by the Ministry of Education, Science and Technological Development. Based on those examples, which largely implemented the first proposals for the use of gender-sensitive language formulated by Svenka Savić (Savić et al, 2010), it is possible to create new recommendations for a more consistent use of language that would correspond to the requirements of legal regulations in the field of gender equality as well as to the language norm.

Key words: gender equality, gender-sensitive language, education, textbooks, language norm, Board for Standardization of the Serbian Language.

Datum prijema: 1.9.2023.

Datum ispravki: 11.10.2023.

Datum odobrenja: 24.10.2023.